



Mogen we nog multiculturaliteit denken?

Over diversiteit, sociale cohesie en de integratie-erkenningparadox

François Levrau en Patrick Loobuyck*

1. Inleiding: weg met het multiculturalisme?

Het multiculturalisme als officiële beleidsstrategie is de laatste jaren onder druk komen te staan – ook in landen als Nederland en Groot-Brittannië die op dit punt lange tijd als rolmodel fungeerden (Blair 2006; Joppke 2004; Entzinger 2003). Vanuit verschillende hoeken wordt geopperd dat het ‘multiculturalisme’ voorbijgestreefd is. Een multiculturaliteit beleid zou tot maatschappelijke en sociaaleconomische drama’s leiden (Scheffer 2007) en het zou de weldenkende progressieve intellectuele bovenklasse blind hebben gemaakt voor de gevaren die andere culturen (met name de islam) met zich meebrengen (Van Rooy 2008). Het multiculturalisme als ideologie van verdraagzaamheid zou het bovendien onmogelijk hebben gemaakt nog enige kritiek op andere culturen te uiten – elke kritiek moest in de kiem gesmoord worden door een (politiek correct en elitair) multiculturalistisch denken. René Cuperus (2009), ideoloog van de Wiardi Beckman Stichting van de Nederlandse PvdA, heeft het in dit verband over het ‘Misverstand Multiculturele Samenleving’. Het misverstand bestaat er volgens hem in dat diversiteit, multicultuur en wereldburgerschap voor de gewone mens – anders dan voor de elites – geen hoeraconcepten zijn. In tegendeel, ze zouden veeleer met bedreiging en vervreemding geassocieerd worden. En natuurlijk hebben ook de aanslagen van 11 september 2001, de moord op Theo van Gogh in november 2004 en de algehele dreiging die uitgaat van het moslimterrorisme de anti-multiculturalistische teneur nog versterkt (cf. Roy 2008; Buruma 2006; Scruton 2002).

Ten aanzien van deze evoluties waarin het multiculturalisme steeds duidelijker kop-van-jut is, is het belangrijk de vraag te stellen wat precies wordt bedoeld met dat multiculturalisme waar men zo graag vanaf wil. Veelal blijkt het te gaan over een naïef cultuurrelativisme (alle culturen zijn evenwaardig), onbeholpen *laissez-faire* beleid (alles en iedereen is welkom), conservatief en gesloten communitarisme

* François LEVRAU is als doctoraal onderzoeker verbonden aan het Steunpunt Gelijkekansenbeleid van de Universiteit Antwerpen en Patrick LOOBUYCK is docent aan het Centrum Pieter Gillis van de Universiteit Antwerpen en gastdocent aan de vakgroep wijsbegeerte en moraalwetenschappen van de Universiteit Gent.

E-mail: francois.levrau@ua.ac.be en patrick.loobuyck@ua.ac.be.



(groepen en culturen moeten geconserveerd worden) of doorgedreven tolerantie (alles kan en mag). Vaak wordt ook alles ten onrechte op één hoop gegooid, met als gevaar dat elke poging om vanuit de overheid aandacht te hebben voor cultureel verschil en de accommodatie van minderheden op voorhand al verdacht wordt gemaakt. Een blik op de politiek-filosofische literatuur ter zake leert echter dat het multiculturalisme als (egalitair) liberaal politiek-filosofische theorie niet zomaar vereenzelvigd kan worden met relativisme en communitarisme. In tegendeel, nogal wat auteurs die het multiculturalisme genegen zijn, benadrukken dat ze in de eerste plaats wel degelijk (egalitair) liberale denkers zijn. Deze auteurs, zoals Will Kymlicka (1989, 1995), stellen van meet af aan dat er over bepaalde zaken niet onderhandeld kan worden en dat culturen en culturele praktijken slechts bescherming verdienen voor zover autonome mensen met deze culturen en praktijken instemmen. Uit de literatuur blijkt ook dat er niet zoiets bestaat als hét multiculturalisme (cf. Levrau, Loobuyck en Timmerman 2010). Elke auteur legt eigen accenten en het debat waaiert verschillende richtingen uit. Auteurs gaan met elkaar in gesprek, spreken elkaar tegen en verbeteren elkaar.

Ondanks de genoemde kritiek moet het multiculturalisme vanuit *politek-filosofisch perspectief* dus niet op voorhand in diskrediet worden gebracht. Datgene wat multiculturalistische auteurs op de agenda plaatsen is immers in essentie een potentieel waardevolle aanvulling op het klassieke egalitair-liberalisme en is minstens een overweging waard. Het multiculturalisme heeft de bedoeling om de basisideeën van vrijheid, gelijkheid en rechtvaardigheid in een context van culturele diversiteit gestalte te geven. In dat opzicht is een multicultureel beleid vaak een poging om het algemeen egalitair-liberaal perspectief te verfijnen en aan een gediversifieerde maatschappelijke realiteit aan te passen.

In dit artikel zullen we slechts ingaan op één belangrijk punt dat Brian Barry aanhaalt in zijn *Culture and Equality* (2001), een van de meest bekende egalitair-liberale kritieken op het multiculturalisme. We bespreken zijn claim dat het multiculturalisme haaks zou staan op het egalitair liberalisme omdat een multiculturalistisch beleid de noodzakelijke (nationale) solidariteit ondermijnt. Hierdoor zou een egalitair-liberale welvaartstaat als duurzaam project op de helling komen te staan. Er zijn echter heel wat empirische studies die aangeven dat de hypothese die Barry vanuit de theorie naar voren schuift, niet opgaat. Bovendien valt niet op voorhand uit te sluiten dat een multicultureel beleid gecombineerd kan worden met een politieke inspanning om de sociale cohesie te versterken.



2. *Egalitair liberalisme en multiculturalisme*

Het liberaal multiculturalisme is in belangrijke mate een politiek-filosofische reactie op en een inhoudelijke aanvulling bij de centrale elementen binnen het liberaal-egalitarisme. Het *egalitair-liberalisme*, zoals onder meer uitgetekend door John Rawls en Ronald Dworkin, verenigt twee idealen: individuele vrijheid én een vorm van sociaaleconomische gelijkheid en herverdeling. Volgens het egalitair liberalisme is een overheid rechtvaardig wanneer deze 1) neutraal staat ten opzichte van individuele voorkeuren, 2) bijstuurt wanneer de sociaaleconomische goederen niet/moeilijk bereikbaar zijn voor mensen en dat wegens omstandigheden waarvoor zij zelf niet verantwoordelijk zijn, 3) de vrijheid en de autonomie van burgers beschermt via de rechtsstaat en de klassieke burgerrechten zoals bijvoorbeeld de vrijheid van geweten, de vrijheid van meningsuiting en vergadering (Pierik 2002). Het egalitair-liberalisme staat dus een maatschappijmodel voor dat streeft naar de maximalisering van de vrijheid waardoor het meteen ook gekenmerkt wordt door een pluraliteit aan opvattingen over het goede leven. Om de vrijheid van iedereen te maximaliseren zal een egalitair-liberale overheid, waar nodig, ook instaan voor gelijke kansen en sociaaleconomische herverdeling (Rawls 1971; Dworkin 2000).

Heel wat *multiculturalisten* wijzen er nu op dat dit egalitair-liberalisme onvolledig is. Zo wordt erop gewezen dat het te eenzijdig is om rechtvaardigheid exclusief te definiëren in termen van verdeling van materiële hulpbronnen. Bovendien zou het denken in termen van universele rechten soms blind maken voor de specifieke noden van culturele minderheidsgroepen. Het belang van erkenning, identiteit, taal en cultureel lidmaatschap zou door de klassieke liberale rechtvaardigheidstheorieën van Rawls en Dworkin ten onrechte genegeerd worden. Multiculturalisten wijzen aldus niet alleen op het belang van de toegang tot de eigen cultuur (cultuur als primair sociaal goed), ze brengen ook aan dat de toegang tot de eigen cultuur in multiculturele samenlevingen onrechtvaardig verdeeld kan zijn (cf. Kymlicka 1989, 1995; Raz 1994, 1998).

Als deze beide punten van kritiek terecht zijn, dan zal het beleid bijzondere aandacht moeten hebben voor de culturele situatie van minderheidsgroepen. Het overheidsbeleid kan dan compenserend of accommoderend optreden in situaties waar de toegang tot de eigen cultuur voor minderheidsgroepen bemoeilijkt wordt. Er kan in dat verband gekozen worden om de bestaande regelgeving die in het nadeel van een minderheid zou zijn, aan te passen, of om uitzonderingen toe te staan op grond van lidmaatschap van een culturele groep. Belangrijk is te benadrukken dat het liberaal multiculturalisme helemaal niet ijvert voor *unfaire privileges* voor bepaalde groepen.



Het gaat steeds over het egaliseren van wetgeving en over het compenseren voor onfaire nadelen die deze groepen zouden ervaren. In dit verband lijkt het ons ook het meest consistent dat indien er bijzondere multiculturele maatregelen genomen moeten worden naar particuliere groepen toe, deze maatregelen in principe tijdelijk zijn: zolang de ongelijkheid bestaat (Loobuyck 2005 a,b).

Bovendien mogen deze bijzondere minderheidsmaatregelen de minderheden nooit in staat stellen om interne restricties op te leggen aan de eigen leden. Bijzondere (uitzonderings)maatregelen mogen niet dienen om de destabiliserende impact die uitgaat van dissidente leden van de eigen groep tegen te gaan. Ze mogen ook niet dienen om groepsleden beperkingen op te leggen die indruisen tegen de liberale basisprincipes zoals die van de gelijkwaardigheid van man en vrouw of die van de individuele keuzevrijheid (bijvoorbeeld gedwongen huwelijken, het uitvoeren van cliterodectomie). Voor dergelijke claims kan het liberaal multiculturalisme geen plaats maken (Kymlicka 1995, pp. 35 e.v.).¹

Dit alles betekent dat de liberale multiculturele compensaties niet indruisen tegen de rechtvaardigheidsprincipes, maar nu net een poging willen zijn om meer rechtvaardigheid te creëren. Het gaat om het rechtvaardig behandelen van mensen die zich tot een bepaalde cultuur en traditie bekennen en om het toekennen van gelijke rechten en vrijheden, ook al impliceert dat een gedifferentieerd beleid naar bijzondere groepen toe. Vanuit liberaal perspectief heeft het multiculturalisme dus helemaal niet op de eerste plaats de bedoeling om culturen en tradities *op zich* te beschermen. In dat opzicht overtreedt het multiculturalisme van Charles Taylor (1994) de liberale grens als hij het heeft over een *politics of survivance* en als hij bereid is om individuele vrijheden op te offeren om een cultuur (i.c. de Franstalige cultuur in Québec) koste wat kost intact te willen houden.

Het inzicht dat cultuur een primair sociaal goed is waarzonder mensen moeilijk hun leven als autonome individuen kunnen ontplooiën, aangevuld met de vaststelling dat culturele minderheden zich met betrekking tot de toegang en omgang met hun cultuur in een zwakkere positie kunnen bevinden dan de leden van de dominante meerderheidscultuur, heeft aanleiding gegeven tot het multiculturalisme in de politieke filosofie. De normatieve claims die er worden gearticuleerd, hebben het niet langer alleen over de noodzaak om de sociaal- economische ongelijkheid te elimineren, maar ook over de noodzaak om met de factor cultuur rekening te houden, wil men gelijke kansen garanderen en de degradatie van en het disrespect ten aanzien van mensen en groepen voorkomen. Geleidelijk werden concepten als ‘gelijke



verdeling' en 'economische gelijkheid' aangevuld met concepten als 'waardigheid', 'respect' en 'erkenning'. Nancy Fraser (1995) vatte dit samen door te beweren dat de *politics of redistribution* aangevuld moet worden met de *politics of recognition*.

3. *Politiek van de redistributie en politiek van de erkenning*

Volgens Frazer (1995) kunnen twee vormen van sociale hiërarchie worden onderscheiden. Enerzijds is er een economische hiërarchie (mensen hebben ongelijke socio-economische statussen) en anderzijds is er een statushiërarchie (mensen hebben ongelijke socioculturele statussen). Om op beide vlakken rechtvaardigheid na te streven is er respectievelijk nood aan een politiek van redistributie en aan een politiek van erkenning. Daar waar in het eerste normatieve referentiekader rechtvaardigheid gelieerd is aan het doel om sociale gelijkheid te bekomen middels de herverdeling van materiële zaken die nodig zijn opdat mensen vrij zouden kunnen leven, definieert het tweede referentiekader de rechtvaardige samenleving als een samenleving waarin de waardigheid en identiteit van alle individuen wordt erkend. De kwintessens van de beide vormen van politiek wordt schematisch weergegeven in onderstaande figuur:

	<i>Politiek van de redistributie</i>	<i>Politiek van de erkenning</i>
Politiek focust op	Socio-economische onrechtvaardigheden in de economische structuur van de samenleving (uitbuiting, marginalisatie, uitsluiting)	Culturele onrechtvaardigheid en dominantie die geworteld is in de patronen van representatie, interpretatie en communicatie
Oplossing	Herstructurering van de arbeid, lonen, investeringen,...	Culturele of symbolische verandering waarbij minder gewaardeerde identiteiten en culturele producten worden geherwaardeerd
Doelgroep	Klassen en groepen die een problematische relatie hebben met de markt en de productiemiddelen	Statusgroepen die gedefinieerd worden door relaties van erkenning waarbij zij minder respect en prestige krijgen dan andere groepen



	<i>Politiek van de redistributie</i>	<i>Politiek van de erkenning</i>
Doel	Verschil tussen de klassen m.b.t. socio-economische status verkleinen	Affirmatie van groepsverschillen

Figuur 1: twee rechtvaardigheidshiërarchieën
(gebaseerd op Kymlicka 2002, pp. 332-333)

De beide hiërarchieën kunnen elkaar overlappen in die zin dat de economisch zwakste groepen vaak ook qua status het slechtst scoren. Zij zijn echter niet tot elkaar te herleiden. Hoogopgeleide en bemiddelde allochtonen kunnen eveneens het slachtoffer zijn van racisme of discriminatie. Alhoewel de beide vormen van politiek kunnen samenwerken (omdat het vaak over dezelfde doelgroepen gaat), is het toch vooral zo dat ze verschillend zijn (omdat ze zich op een andere dimensie focussen).

Weinig auteurs zijn thans nog van oordeel dat rechtvaardigheid in de kwesties die met culturele identiteiten te maken hebben, uitsluitend kan worden gedefinieerd in termen van *'difference blind rules'* of dito instituties. Men erkent met andere woorden dat wie individuen wil respecteren, ook de culturen moet respecteren waarvan de individuen lid zijn en *secundo* dat niet iedereen evenveel kansen heeft om de eigen cultuur te beleven en dat dit bijzondere compensatie kan vereisen. Dit is zeker het geval wanneer (legitieme) *nation-building policies* (die elke natiestaat eigen zijn) de minderheidsgroepen benadelen (Kymlicka 2002, pp. 343 e.v.). Een liberaal-democratische staat kan immers nooit volledig indifferent/neutraal staan ten opzichte van cultuur en etnoculturele identiteiten omdat hij nu eenmaal altijd een bepaalde maatschappelijke cultuur uitdraagt. Elke liberaal-democratische staat verschijnt als een specifieke cultuur met nationale feestdagen, nationale symbolen en met een gedeelde taal die in allerlei sociale instituties wordt gehanteerd (bijvoorbeeld onderwijs, economie, defensieapparaat, media, recht, overheidsinstellingen).²

Dit betekent natuurlijk niet dat het multiculturalisme thans vrij van kritiek zou zijn. Het betekent alleen dat die kritiek niet meer kan worden geformuleerd in termen van rechtvaardigheid. Kritiek kan alleen nog worden geformuleerd in termen van erosie van de burgerlijke deugden, sociale identiteiten en van de praktijken die een gezonde democratie veronderstellen (Kymlicka 2002, p. 366). De huidige kritiek op het multiculturalisme gaat met andere woorden uit van de idee dat multiculturalisme op langere termijn de politieke eenheid, de sociale stabiliteit en cohesie van een land zou



ondermijnen, eerder dan dat het in se onrechtvaardig zou zijn. Recent onderzoek focust dan ook op de vraag of en in welke mate het inderdaad zo is dat diversiteit (als feit) en het multiculturalisme (als beleidsoptiek) de maatschappelijke sociale cohesie als voorwaarde voor democratie en een politiek van herverdeling ondermijnen. Dit wordt gethematiseerd als het *progressive dilemma* (cf. Goodhart 2004; Pearce 2004).

4. Het *progressieve dilemma*

Het dilemma suggereert dat culturele diversiteit en de mate waarin men als overheid investeert in de accommodatie van minderheden omgekeerd evenredig is met de robuustheid van de welvaartstaat. Tussen een open, inclusieve en accommoderende benadering van immigranten en het behoud van een degelijke welvaartstaat zou er een *trade-off* bestaan. Deze *trade-off* bestaat in twee versies. Enerzijds is er de ‘heterogeniteit-redistributie *trade-off*’ en anderzijds is er de ‘erkennings-redistributie *trade-off*’ (voor een bespreking zie Kymlicka en Banting 2006; Banting 2005).

De eerste variant stelt dat de loutere aanwezigheid van etnische diversiteit in een samenleving (dus los van de vraag welk beleid er wordt gevoerd) het behoud van sociale programma’s van redistributie bemoeilijkt. Dit omdat het moeilijk is om in samenlevingen met verschillende etnische minderheidsgroepen gevoelens van solidariteit en wederzijds vertrouwen te creëren. Dat ligt in de lijn van de zogenaamde Putnam-these. In zijn ondertussen veelbesproken artikel ‘E Pluribus Unum’ haalt Robert Putnam (2007, pp. 142-143) immers heel wat studies aan om aan te tonen dat er een negatieve relatie bestaat tussen etnische diversiteit en indicatoren van sociale cohesie zoals wederzijds vertrouwen en solidariteit. Verder in zijn artikel toont hij op basis van data uit de Verenigde Staten aan dat mensen meer teruggetrokken leven en minder onderling vertrouwen hebben in etnisch gediversifieerde wijken. ‘Diversity, at least in the short run, seems to bring out the turtle in all of us’ (Putnam 2007, p. 151). Gezien sociale cohesie, vertrouwen en solidariteit belangrijke mogelijkheden-voorwaarden zijn voor de duurzame uitbouw van politiek van herverdeling, lijkt het bestaan van een ‘multiculturele’ (in de demografische betekenis van het woord) welvaartsstaat derhalve erg precair te zijn.

De tweede variant stelt dat het niet zozeer de aanwezigheid van die diversiteit als zodanig is, maar wel de aanwezigheid van een multicultureel *beleid* waarin etnische minderheidsgroepen worden erkend en geaccommodeerd die de nationale solidariteit en het nationale vertrouwen ondermijnt. Hoe meer een samenleving kiest voor de implementatie van een multicultureel beleid en het politiseren van verschil, hoe



moeilijker het zou zijn om een politiek van economische herverdeling vol te houden. ‘A politics of multiculturalism undermines a politics of redistribution’, stelt Barry (2001 p. 8, zie ook p. 321). Het multiculturele gehalte van het beleid zou dus de mogelijkheid tot herverdeling en de uitbouw van een duurzame welvaartsstaat ondermijnen.

Kymlicka en Banting (2006) vatten de argumenten van de egalitaire critici ten aanzien van het multiculturalisme samen in drie effecten, effecten waarvoor, zo blijkt echter, geen eenduidige evidentie bestaat. Ten eerste het *crowding-out effect*: de tijd en energie die gespendeerd wordt aan het multicultureel beleid, is tijd en energie die men beter had gespendeerd aan de problemen die zich afspelen op het niveau van de herverdeling. Ten tweede het *corrosion effect*: er wordt geraakt aan het vertrouwen tussen kwetsbare groepen die anders zouden samenvloeien in een coalitie ten behoeve van meer herverdeling. Een multicultureel beleid is ergo nefast voor de gevoelens van gemeenschappelijkheid en solidariteit (mensen worden immers verwezen naar hun eigen groepsidentiteit). Ten derde het *misdiagnosis effect*: de ideologie van het multiculturalisme zou mensen aanmoedigen om ongelijkheden te verklaren als het resultaat van cultureel onbegrip eerder dan van racisme en klassengebonden structuren.

5. De integratie-erkenningsparadox

Als we ervan uitgaan dat de aanwezigheid van etnische minderheden in de westerse landen ook in de toekomst niet zal slinken en dat bepaalde groepen zullen blijven appelleren aan hun recht op een accommoderend beleid, dan worden de genoemde *trade-offs* erg pregnant. Dit is in het bijzonder zo voor egalitair-liberalen die een vorm van multiculturalisme als politiek- filosofische theorie willen onderschrijven.

Kymlicka en Banting (2006) hebben de beide *trade offs* op een preliminaire wijze empirisch onderzocht. Ze geven aan dat de bezorgdheid onterecht is en dat het progressief dilemma zich als dusdanig niet overal en noodzakelijk voordoet (zie ook Crepaz 2007; Soroka 2007a,b; Taylor-Gooby 2005; Van Parijs 2004). Enerzijds blijkt er geen veralgemeenbare evidentie te bestaan voor de bewering dat steden of landen met een grote aanwezigheid van vreemdelingen systematisch meer problemen hebben met het ontwikkelen en behouden van hun sociale programma's. In veel gevallen nemen de sociale uitgaven zelfs toe. Wel is het zo dat de groei van de sociale uitgaven kleiner is in landen met een beduidende toename van mensen die geboren zijn in andere landen. Niet zozeer de aanwezigheid van immigranten, maar de toename en dus de sociale *verandering* die dat met zich meebrengt, is relevant (Banting 2005). Ook de genoemde Putnam-these blijkt niet overal eenduidig te gelden (cf. Hooghe 2008;



Letski 2008; Gesthuizen 2008) Uit andere studies blijkt bovendien dat niet zozeer diversiteit, maar vooral segregatie en sociale isolatie leidt tot minder vertrouwen en solidariteit (Uslaner 2002, pp. 229-237; Uslaner 2009 en Uslaner in druk).

Anderzijds blijkt er ook geen evidentie voor de stelling dat een multicultureel *beleid* de welvaartsstaat systematisch zou verzwakken.³ Kymlicka en Banting stelden eerder het omgekeerde vast: multicultureel beleid en erkenning van verschil zouden de spanningen tussen heterogeniteit en herverdeling kunnen opheffen.

Countries that adopted such [multicultural] programs did not experience an erosion of their welfare states or even slower growth in social spending compared to countries that resisted such programs. Indeed, countries with the strongest multiculturalism policies fared better than the other categories, providing a hint that perhaps multiculturalism policies may actually ease the tension between diversity and redistribution (Banting 2005).

Met deze vaststelling wordt de kritiek ontkracht die onder meer door Brian Barry (2001, pp. 8 en 321) is naar voren geschoven. Een multiculturele politiek ondermijnt niet noodzakelijk een politiek van herverdeling. Een multicultureel beleid kan de solidariteit en de politieke stabiliteit zelfs versterken omdat het de immigranten het gevoel geeft dat ze erbij horen. Dat kan als gevolg hebben dat men zich ook meer met de politieke instituties en de samenleving in haar geheel gaat vereenzelvigen. Het is precies wanneer minderheidsgroepen het gevoel hebben dat ze uitgesloten worden, dat er onvoldoende plaats voor hen is en dat ze zich niet kunnen herkennen in de samenleving waarin ze leven, dat er gevoelens van aliënatie optreden. Dat is nefast voor de nodige sociale cohesie en de identificatie met de ontvangende samenleving als voorwaarde voor herverdelende politiek.

Wat we hier op het spoor zijn, noemen we de integratie-erkenningsparadox (Levrau, Loobuyck en Timmerman 2010, pp. 23-24, 60, 96 en 143-144). Deze paradox duidt aan dat de mate waarin leden van een minderheidsgroep zich 'geïntegreerd' weten in de gastsamenleving niet alleen een zaak van structurele en sociaal-culturele integratie is, maar ook van erkenning van hun specifieke identiteit. Deze paradox geeft dus aan dat het voor het beleid niet voldoende is om te investeren in de structurele en sociaal-culturele dimensies van integratie. Het beleid moet ook oog hebben voor de manier waarop mensen zich *vanuit hun culturele eigenheid* kunnen/willen identificeren met de (gast)samenleving. Het *gevoel* geïntegreerd en betrokken te zijn, zou immers ook wel eens kunnen samenhangen met en zelfs versterkt kunnen worden door een beleid waarin de plaats van verschil expliciet wordt erkend (Modood 2007a; Kymlicka 1995). Dat is een paradox omdat er al te vaak over integratie gesproken



wordt in termen van ‘een zich naadloos invoegen in’ of van ‘een zich aanpassen aan’. De paradox wijst op het omgekeerde: door miskenning van het verschil gaan mensen zich niet ‘integreren’, maar zich van de samenleving afkeren en zich terugplooiën op de eigen identiteit.

Deze integratie-erkenningsparadox druist in tegen de manier waarop veelal over integratie wordt gedacht en tegen de manier waarop integratie wordt onderzocht. De meeste studies meten de integratie op basis van objectieve indicatoren (en dan voornamelijk de arbeidsmarkt- en onderwijspositie en het spreken van de taal van het gastland) en negeren daarbij vaak het perspectief van het individu en de groep zelf dat in het integratieproces betrokken is. Over het algemeen wordt er dus gefocust op de structurele integratie waarbij men de gemiddelde positie van de immigrantengroepen onderzoekt op specifieke en goed te kwantificeren domeinen zoals educatie, arbeidsmarkt, politieke participatie, toegang tot de gezondheidssector, huisvesting en taal. De informatie die bekomen wordt via deze (objectieve) indicatoren biedt een goed beeld van de huidige toestand van participatie in de belangrijkste domeinen van de samenleving. Tevens leveren deze data inzichten op in de kansstructuren waarmee de individuen van de minderheidsgroepen worden geconfronteerd. De integratie-erkenningsparadox duidt nu aan dat een dergelijke visie op integratie mogelijk te eenzijdig is. Een ‘allochtoon’ die een hoger diploma heeft, een goede arbeidsmarktpositie bekleedt en de Nederlandse taal vloeiend spreekt, kan nog steeds het gevoel hebben dat hij niet geïntegreerd is, omdat hij zich – bijvoorbeeld als moslim – te weinig door de gastsamenleving erkend weet. Voor een beleid dat streeft naar integratie, betrokkenheid, sociale cohesie en identificatie met de eigen samenleving, is dit iets wat men niet zomaar naast zich neer kan leggen.

6. Multiculturalisme en gedeelde nationale identiteit

Een liberaal-multicultureel beleid focust enkel op verschil met de bedoeling te bewerkstelligen dat iedereen als burger gelijk gerespecteerd wordt en gelijke vrijheden geniet. In de bespreking van de integratie-erkenningsparadox hebben we aangegeven dat de ‘erkenning’ van diversiteit niet noodzakelijk tot verder fragmentering van de samenleving leidt. Het omgekeerde kan zelfs het geval zijn: mensen tot op zekere hoogte in hun eigenheid laten en ruimte creëren voor diversiteit is in bepaalde contexten de beste strategie om die mensen bij de samenleving te betrekken. Het toestaan van verschil hoeft niet noodzakelijk de sociale cohesie te verzwakken, het kan de sociale cohesie ook versterken.



Het multiculturalisme kan als dusdanig in bepaalde contexten ook strategisch worden ingezet als middel om de nationale solidariteit te versterken. Een land als Canada heeft vrij expliciet de kaart van het multicultureel nationalisme getrokken. Het (omgaan met) verschil (*deep diversity*) behoort zelf tot die Canadese identiteit en verschillende groepen en provincies kunnen elk op een verschillende manier deel uitmaken van Canada en de Canadese identiteit invulling geven (Taylor 1993; Kymlicka 1998; Winter 2001, 2007, 2009). Met andere woorden, de beslissing om een multicultureel beleid uit te voeren kan in het geval van Canada worden beschouwd als de uiting van een collectief nationaal project (cf. Banting en Kymlicka 2006).

Dat het multiculturalisme niet haaks staat op het streven naar sociale cohesie, verklaart ook dat nogal wat liberale verdedigers van het multiculturalisme tegelijk wijzen op het belang van een gedeelde nationale identiteit. Zowel Will Kymlicka als Tariq Modood – beiden staan bekend voor hun aanhoudende verdediging van het multiculturalisme, tegen een bepaalde tijdsgeest in – geven expliciet aan dat een gedeelde nationale cultuur noodzakelijk is (Modood 2007a, pp. 146 e.v.; Kymlicka 2001, p. 251; 2002, pp. 344-347; zie ook Tamir 1993). Modood pleit voor een multicultureel model waarin een politiek van gelijk respect (*politics of equal respect*) samengaat met een door iedere burger gedeeld gevoel van ‘ik behoor tot deze natie’ (*a shared sense of national belonging*). In zijn optiek is een pleidooi voor méér multiculturalisme slechts zinvol wanneer dit samengaat met de creatie van een identiteit die door iedereen wordt gedeeld.

Strong multicultural identities are a good thing – they are not intrinsically divisive, reactionary or subversive – but they need the complement of a framework of vibrant, dynamic, national narratives and the ceremonies and rituals which give expression to a national identity (Modood 2007b).

Indien het beleid als doelstelling heeft een civiele attitude te creëren waarbij mensen zich met elkaar en de samenleving waarin ze leven gaan identificeren, dan is een multicultureel beleid vaak zinvol, maar tegelijk ook onvoldoende. Het moet worden geflankeerd door expliciete vormen van *nation building* zoals taaltrainingsprogramma's, burgerschapseducatie, gedeelde viering van nationale helden en vakanties, burgerschapsceremonieën voor migranten enzovoort. Het is met andere woorden niet tegenstrijdig om via verplicht onderwijs, nationale media, officiële taalwetten, een naturalisatie- en inburgeringsbeleid een (dunne) gedeelde nationale identiteit te promoten en tegelijk een multicultureel beleid te voeren met bijzondere aandacht voor minderheidsgroepen en hun culturele identiteiten. Het minderhedenbeleid in



Vlaanderen is eigenlijk een mooi voorbeeld van dergelijke combinatie (cf. Loobuyck en Jacobs 2010).

De combinatie van multiculturalisme en liberaal nationalisme lijkt op het eerste gezicht vreemd omdat multiculturalisme insisteert op diversiteit, terwijl nationalisme inzet op wat ons bindt (over deze spanning zie Loobuyck 2006), toch is ze consistent. Het streven naar een gedeelde (dunne) nationale identiteit leidt immers niet noodzakelijk tot (gedwongen) assimilatie of acculturatie en omgekeerd maakt een multicultureel beleid een liberaal- nationalistisch beleid niet op voorhand onmogelijk.

7. *Besluit*

Op basis van de literatuur hebben we aangegeven dat het multiculturalisme niet noodzakelijk de sociale cohesie als voorwaarde voor een politiek van herverdeling ondermijnt. Ten eerste kan een multicultureel beleid ertoe bijdragen dat minderheden zich met de samenleving en haar instellingen gaan identificeren. Het multiculturalisme kan als dusdanig de maatschappelijke solidariteit en integratie aanvullen, beschermen en zelfs verbeteren (integratie-erkenningsparadox). Ten tweede sluit een multicultureel beleid ook niet uit dat er tegelijk politieke inspanningen geleverd worden om de sociale cohesie in de samenleving te versterken, bijvoorbeeld door middel van het promoten van een (dunne) gedeelde nationale identiteit. Verschillende auteurs benadrukken dat een multicultureel beleid best geflankeerd wordt door initiatieven die gericht zijn op *nation building* en het versterken van de sociale cohesie – als mogelijksvoorwaarde voor een progressieve politiek van herverdeling.

Hiermee wordt een belangrijke kritiek op het multiculturalisme ontkracht. Het multiculturalisme is, onder meer door Brian Barry, in diskrediet gebracht omdat het een politiek van de herverdeling en de uitbouw van een duurzame en stabiele democratische welvaartstaat zou ondermijnen. Dit blijkt dus niet noodzakelijk het geval te zijn. Het multiculturalisme kan gered worden wanneer een positief verband wordt gelegd met (het belang van) de sociale cohesie. Zeker wanneer dit multiculturalisme verdedigd wordt door egalitair-liberalen (i.c. sociaalliberalen en sociaaldemocraten) is de aandacht voor dit positief verband van bijzonder belang.

Geciteerde werken

BANTING, Keith en Will KYMLICKA, red. *Do Multiculturalism Policies Erode the Welfare State?* Oxford: Oxford University Press, 2006.



- BANTING, Keith. *Multiculturalism and the Welfare State: Recent Evidence about Ethnic Diversity, Multiculturalism Policies and Redistribution*. 2005. http://www.wcfia.harvard.edu/jwe/events/conferences/may2005/papers/Banting_DiversityandtheWelfareState.pdf
- BARRY, Brian. *Culture and Equality: An Egalitarian Critique of Multiculturalism*. Cambridge Massachusetts: Harvard University Press, 2001.
- BLAIR, Tony. *Our Nation's Future: Speech on Multiculturalism and Integration*. Londen, 8 december 2006.
- BURUMA, Ian. *Murder in Amsterdam: The Death of Theo Van Gogh and the Limits of Tolerance*. London: Penguin, 2006.
- CREPAZ, Markus. *Trust Beyond Borders: Immigration, the Welfare State and Identity in Modern Societies*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2007.
- CROWDER, George. 'Two Concepts of Liberal Pluralism.' *Political Theory* 35 (2007): 121-146.
- CUPERUS, René. *De wereldburger bestaat niet: Waarom de opstand der elites de samenleving ondermijnt*. Amsterdam: Bert Bakker, 2009.
- DWORKIN, Ronald. *Sovereign Virtue. The Theory and Practice of Equality*. Cambridge: Harvard University Press, 2000.
- ENTZINGER, Han. 'The Rise and Fall of Multiculturalism: The Case of the Netherlands.' In *Towards assimilation and citizenship. Immigrants in liberal nation-states*, redactie door Christian JOPKE en Ewa MORAWSKA, 59-86. Houndmills: Palgrave Macmillan, 2003.
- FRASER, Nancy. 'From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a Post-Socialistic Age.' *New Left Review* 1: 212 (1995): 68-93.
- GALSTON, William. 'Two Concepts of Liberalism.' *Ethics* 105 (1995): 516-34.
- GESTHUIZEN, Maurice, Tom VAN DER MEER en Peer SCHEEPERS. 'Ethnic Diversity and Social Capital in Europe: Tests of Putnam's Thesis in European Countries.' *Scandinavian Political Studies* 32:2 (2009): 121-142.
- GOODHART, David. 'Too Diverse?' *Prospect* (2004): 30-37.
- HOOGHE, Marc, Tim REESKENS, Dietlind STOLLE en Ann TRAPPERS. 'Ethnic Diversity, and Generalized Trust in Europe: A Cross-National Multilevel Study.' *Comparative Political Studies* 42:2 (2009): 198-223.
- JOPKE, Christian. 'The Retreat of Multiculturalism in the Liberal State: Theory and Policy.' *British Journal of Sociology* 55:2 (2004): 237-257. Ned. Vert. in *Ethische Perspectieven* 16:3 (2006): 242-266.
- KUKATHAS, Chandran. *The Liberal Archipelago: A Theory of Diversity and Freedom*. Oxford: Oxford University Press, 2003.
- KYMLICKA, Will. *Liberalism, Community, and Culture*. Oxford: Oxford University Press, 1989.
- KYMLICKA, Will. 'Two Models of Pluralism and Tolerance.' *Analyse en Kritik* 13 (1992): 33-56.
- KYMLICKA, Will. *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford: Oxford University Press, 1995.
- KYMLICKA, Will. *Finding Our Way: Rethinking Ethnocultural Relations in Canada*. Toronto: Oxford University Press, 1998.
- KYMLICKA, Will. *Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism, and Citizenship*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- KYMLICKA, Will. *Contemporary Political Philosophy*. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- KYMLICKA, Will en Keith BANTING. 'Immigration, Multiculturalism and the Welfare State.' *Ethics en International Affairs* 20:3 (2006): 281-305.
- LETSKI, Natalia. 'Does Diversity Erode Social Cohesion? Social Capital and Race in British Neighbourhoods.' *Political Studies* 56:1 (2007): 99-126.



- LEVRAU, François, Patrick LOOBUYCK en Christiane TIMMERMAN. *De politiek van de erkenning: Een politiek-filosofische literatuurstudie*, Steunpunt Gelijkekansenbeleid, Universiteit Antwerpen, 2010.
- LOOBUYCK, Patrick. 'Multiculturalisme binnen liberale grenzen: Geïllustreerd aan de hand van de Belgische context'. *Filosofie en Praktijk* 26:2 (2005): 20-33.
- LOOBUYCK, Patrick. 'Liberal Multiculturalism: A Defence of Multicultural Measures without Minority Rights'. *Ethnicities* 5:1 (2005): 108-123.
- LOOBUYCK, Patrick. 'Mogelijkheden en beperkingen van het nationaal liberalisme als politieke en filosofische positie'. *Ethiek en Maatschappij* 9:4 (2006): 61-76
- LOOBUYCK, Patrick en Dirk JACOBS. 'Nationalism, Multiculturalism and Integration Policy in Belgium and Flanders.' *Canadian Journal for Social Research/Revue Canadienne de Recherche Sociale* 3:1 (2010): 29-40.
- MILLER, David. *On Nationality*. Oxford: Oxford University Press, 1995.
- MODOOD, Tariq. *Multiculturalism: A Civic Idea*. Cambridge: Polity Press, 2007.
- MODOOD, Tariq. *Multiculturalism, Citizenship and National Identity*. Open democracy, 2007. http://www.opendemocracy.net/faith-europe_islam/multiculturalism_4627.jsp
- PAREKH, Bhikhu. *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*. Harvard: University Press, 2000.
- PEARCE, Nick. 'Diversity versus Solidarity: A New Progressive Dilemma?' *Renewal* 12:3 (2004). <http://www.ippr.org/articles/index.asp?id=464>
- PIERIK, Roland. 'Een verdediging van het multiculturalisme vanuit een liberaal-egalitair perspectief'. *Nederlands Tijdschrift voor Rechtsfilosofie en Rechtstheorie* 31:3 (2002): 241-266.
- PUTNAM, Robert. 'E pluribus unum: Diversity and Community in the Twentieth-First Century. The 2006 Johan Skytte prize lecture'. *Scandinavian Political Studies* 30:2 (2007): 137-174.
- RAWLS, John. *A Theory of Justice*. Cambridge Massachusetts: Harvard University Press, 1971.
- RAZ, Joseph. 'Multiculturalism: A Liberal Perspective.' *Dissent*, 41 (1994): 67-79.
- RAZ, Joseph. 'Multiculturalism'. *Ratio Juris* 11:3 (1998): 193-205.
- ROY, Olivier. *De halve maan en de chaos: De wereldwijde gevolgen van de war on terror*. Amsterdam: Van Gennep, 2008.
- SCHIEFFER, Paul. *Het land van aankomst*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2007.
- SCRUTON, Roger. *The West and the Rest: Globalization and the Terrorist Threat*. London/New York: Continuum, 2002.
- SOROKA, Stuart, Richard JOHNSTON en Keith BANTING. 'Ethnicity, Trust, and the Welfare State.' In *Social Capital, Diversity, and the Welfare State*, redactie door Fiona KAY en Richard JOHNSTON, 279-303. Vancouver BC: UBC Press, 2007.
- SOROKA, Stuart, Richard JOHNSTON en Keith BANTING. 'The Ties that Bind: Social Diversity and Cohesion in Canada.' In *Belonging? Diversity, Recognition and Shared Citizenship in Canada*, redactie door Keith BANTING, Thomas COURCHENE en Leslie SEIDLE, 261-600. Montreal: Institute for Research on Public Policy, 2007.
- TAMIR, Yael. *Liberal Nationalism*. Princeton: Princeton University Press, 1993.
- TAYLOR, Charles. *Reconciling the Solitudes: Essays on Canadian Federalism and Nationalism*. Montreal, Kingston: McGill-Queen's University Press, 1993.
- TAYLOR, Charles. 'The Politics of Recognition.' In *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*, redactie door Amy GUTMANN, 25-73. Princeton: Princeton UP, 1994.
- TAYLOR-GOBY, Peter. 'Is the Future American? Or, Can left Politics Preserve European Welfare States from Erosion through Growing 'Racial' Diversity.' *Journal of Social Polity* 34 (2005): 661-72.
- USLANER, Eric. *The Moral Foundations of Trust*. New York: Cambridge University Press, 2002.



- USLANER, Eric. 'Trust, Diversity, and Segregation.' <http://umd.academia.edu/documents/0048/9550/uslaner-trustdiversitysegregation.pdf>
- USLANER, Eric. 'Does Diversity Drive Down Trust?' In *Civil Society, the State and Social Capital: Theory, Evidence, Policy*, redactie door Per SELLE en Sanjeev PRAKASH, London: Routledge, in druk.
- VAN PARIJS, Philippe, red. *Cultural diversity versus Economic Solidarity: Is There a Tension? How Must it be Resolved*. Brussel: de Boeck Universit , 2004.
- VAN ROOY, Wim. *De malaise van de multiculturaliteit*. Leuven: Acco, 2008.
- WINTER, Elke. 'Multiculturalism versus National Unity? Rethinking the Logic of Inclusion in Germany and Canada'. *International Journal for Canadian Studies/Revue internationale d' tudes canadiennes* 24 (2001): 169-193.
- WINTER, Elke. 'Neither 'America' nor 'Québec': Constructing the Canadian Multicultural Nation.' *Nations and Nationalism* 13:3 (2007): 481-503.
- WINTER, Elke. 'The Dialectics of Multicultural Identity: Learning from Canada.' *World Political Science Review* 5:1 (2009).

Noten

1. Het zogenaamde reformatieliberalisme van Galston (1995) en het libertair liberalisme van Kukathas (2003) stellen zich minder streng op ten aanzien van niet-liberale praktijken, zolang de tolerantie en het vreedzaam samenleven tussen groepen maar gegarandeerd blijft. Ook Parekh (2000) lijkt niet op voorhand te willen uitsluiten dat niet liberale praktijken in bepaalde omstandigheden getolereerd moeten worden. Met Kymlicka (1992, zie ook Crowder 2007) verdedigen we hier echter een vorm van 'verlichtingsliberalisme' waarin autonomie en niet tolerantie de centrale en meest fundamentele waarde is.
2. Voor heel wat liberale auteurs is dit is trouwens niet alleen een feitelijk gegeven, het is ook wenselijk omdat een gemeenschappelijke (dunne) nationale identiteit en taal een voorwaarde is voor de duurzaamheid van een politieke gemeenschap. Deze positie staat bekend als het *liberaal-nationalisme* of het *nationaal-liberalisme*. (cf. Kymlicka 2001; Tamir 1993; Miller 1995 – voor een overzicht, zie Loobuyck 2006).
3. Kymlicka en Banting (2006) onderscheiden drie vormen van multicultureel beleid. Ten eerste is er multicultureel beleid dat de diversiteit omarmt [1) wettelijke affirmatie van het multiculturalisme, 2) adoptie van het multiculturalisme in curricula, 3) etnische representatie en/of gevoeligheid in media]. Ten tweede is er multicultureel beleid dat de legale beperkingen ten opzichte van de diversiteit beperkt [4) uitzonderingen in verband met kleding enzovoort, 5) de mogelijkheid om op een duale manier burger te zijn]. Ten derde is er multicultureel beleid dat de minderheden actief ondersteunt [6) subsidiëring van etnische organisaties zodanig dat er culturele activiteiten kunnen plaatsvinden, 7) subsidiëring van tweetalige educatie of onderwijs in de moedertaal, 8) affirmatieve acties voor benadeelde immigrantengroepen].